

Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Іванова Євгенія Олегівна

УДК 159.922.73

**СІМЕЙНІ СТОСУНКИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО
ІНТЕЛЕКТУ ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі психодіагностики та клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, МОН України

Науковий керівник кандидат психологічних наук, доцент,
Васьківська Світлана Василівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри психодіагностики
та клінічної психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Гошовський Ярослав Олександрович,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, завідувач кафедри педагогічної
та вікової психології;

кандидат психологічних наук, асистент
Шевченко Ольга Миколаївна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
асистент кафедри практичної психології

Захист відбудеться «30» листопада 2017 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.26 Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України за адресою: 03187, м. Київ, просп. Академіка Глушкова, 2а.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розісланий «30» жовтня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. М. Траверсе

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Інформатизація суспільства спричинила динамічний розвиток соціальних зв'язків в усіх сферах людської діяльності. Водночас, це зумовило нові вимоги до емоційного світу особистості. Емоційний інтелект (ЕІ) є тією інтегральною властивістю особистості, яка дозволяє диференціювати власні емоції й емоції інших людей. У підлітковому віці, коли розвиток пізнавальної та емоційної сфер стимулює безліч новоутворень цього вікового періоду, відбуваються помітні зміни в ЕІ. Емоційні реакції, поведінка підлітків пов'язані як зі зрушеннями гормонального порядку, так і з соціальними чинниками. Одне з важливих місць посідає емоційно-психологічна атмосфера та характер стосунків у сім'ї. Сім'я зумовлює еталони емоційного досвіду, а специфіка сімейних стосунків формує навички емоційної успішності дитини в соціумі.

Розробки проблеми ЕІ спрямовані на: операціоналізацію емоційно-інтелектуального конструкту (І. М. Андреева, О. І. Власова, Г. Г. Гарскова, Д. Карузо, Д. В. Люсін, Дж. Меєр, Е. Л. Носенко, Р. Робертс, П. Селовеї); виявлення зв'язків між складовими ЕІ та лідерськими, управлінськими рисами (Д. Д. Гастелло, Д. Гоулман, В. М. Єрмаков, А. В. Мітлош, А. С. Петровська); розвиток ЕІ та його складових (М. О. Манойлова, М. А. Нгуєн, О. М. Приймаченко, К. Саарні); з'ясування його адаптивних функцій та потенціалу (І. Ф. Аршава, Р. Бар-Он, М. А. Бреккет, Н. В. Коврига, Т. М. Кумскова, В. В. Овсянникова, Г. В. Юсупова); використання ЕІ у сфері освіти (Е. Аронсон, М. О. Манойлова); з'ясування його ролі в успішності того або іншого виду діяльності (С. П. Дерев'яно, В. В. Зарицька, А. В. Карпов, А. С. Петровська, І. В. Плужніков); встановлення взаємозв'язків з особистісними рисами, можливостями розвитку (І. М. Андреева, О. І. Власова, Г. Г. Гарскова, Н. В. Коврига, Д. В. Люсін, Е. Л. Носенко) тощо.

Попри чималу кількість досліджень, у більшості з них йдеться про специфіку ЕІ у дорослих і недостатньо вивченим залишається питання його розвитку у дитячому, зокрема, підлітковому віці. Також недостатньо розробленим є діагностичний інструментарій та методологічні обґрунтування програм з цілеспрямованого розвитку ЕІ у дітей з метою ефективною оптимізації стосунків особи з найближчим оточенням, зокрема, у сім'ї. Усе це зумовило вибір теми дослідження – «Сімейні стосунки як чинник розвитку емоційного інтелекту підлітків».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах наукового напрямку досліджень факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Розвиток цілісної особистості в контексті соціальних змін: соціальні, психологічні та педагогічні аспекти» (номер державної реєстрації 0114U003481). Тему дисертації затверджено (протокол № 6 від 16 січня 2013 року) та уточнено (протокол № 8 від 21 квітня 2015 року) на засіданні Вченої ради факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета роботи полягає у розкритті психологічних особливостей сімейних стосунків як чинника розвитку ЕІ підлітків, розробці та апробації діагностичного інструментарію й програми з його розвитку у підлітків.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань дослідження:**

1. На основі узагальнення основних вітчизняних та зарубіжних підходів до вивчення ЕІ описати психологічні особливості його становлення в підлітковому віці та з'ясувати ті особливості сімейних стосунків, які впливають на його розвиток у підлітка.

2. Виявити характеристики, які зумовлюють рівень розвитку компонентів ЕІ та встановити особливості їх прояву у дівчат та хлопців підліткового віку.

3. Встановити особливості сімейних стосунків підлітка, які пов'язані з формуванням ЕІ.

4. Розробити та апробувати програму розвитку ЕІ підлітків та оптимізації їхніх стосунків у сім'ї.

Об'єкт дослідження: емоційний інтелект особистості.

Предмет дослідження: особливості сімейних стосунків, які визначають розвиток емоційного інтелекту в підлітковому віці.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають положення психологічних теорій і концепцій, в яких йдеться про: становлення пізнавальної та емоційної сфер у процесі розвитку особистості (Л. І. Божович, І. С. Булах, Л. С. Виготський, Е. Еріксон, І. Ю. Кулагіна, Ж. Піаже та ін.); моделі ЕІ (Р. Бар-Он, Д. Гоулман, Д. Карузо, Д. В. Люсін, Дж. Меєр, П. Селовей та ін.); вплив ЕІ на успішність діяльності (С. П. Дерев'янка, І. Є. Єгоров, А. С. Петровська); особливості та чинники соціального сприймання та пізнання (Г. М. Андрєєва, О. І. Власова); структуру і методи вивчення ЕІ (І. Н. Андрєєва, Н. В. Коврига, Д. В. Люсін, М. О. Манойлова, Е. Л. Носенко, В. Д. Шадріков та ін.); концепції емоційної системи, диференційованості Я, триангуляції, парентифікації сім'ї (М. Боуен, К. Бейкер, П. Тайтельман) та ін.

Відповідно до поставлених завдань у роботі використано такі **методи** дослідження: *а) теоретичні* – аналіз, узагальнення, систематизація та інтерпретація наукових даних стосовно ЕІ та його розвитку у підлітковому віці; сімейних стосунків, їх впливу на розвиток ЕІ дитини; *б) емпіричні* – методики: тест MSCEIT V2.0 (адаптація І. І. Вєтрова, О. О. Сергієнко) – для визначення рівня ЕІ; «Опитувальник емоційного інтелекту» (OEI) (К. Барчард); «Взаємодія батько-дитина» (І. М. Марковська) – для встановлення специфіки особливостей взаємодії між підлітками і батьками; «Сімейна соціограма» (Е. Г. Ейдемільер, О. В. Черемисін) – для виявлення місця підлітка в системі міжособистісних стосунків і визначення характеру комунікацій в сім'ї; «Питальник батьківського ставлення» (А. Я. Варга, В. В. Столін) – для виявлення ставлення батьків і їхніх почуттів щодо підлітків, а також особливостей виховання, розуміння батьками характеру, особистості та вчинків підлітка; «Аналіз сімейних стосунків» (АСВ) (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс) – для визначення характеру взаємовпливу членів сім'ї, порушень у

виконанні сімейних ролей, перешкод для цілісності родини; «Питальник задоволеності шлюбом» (В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко) – для встановлення емоційного і морально-психологічного стану батьків, що перебувають у шлюбі; *в) математично-статистичної обробки даних* – знаходження середніх величин, кореляційний, факторний, кластерний аналізи, U-критерій Манна-Уїтні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- *з'ясовано* рівні розвитку ЕІ (низький, середній, високий) в підлітковому віці та особливості сімейних стосунків, які їх зумовлюють;
- *розкрито зміст* сімейних стосунків, які сприяють та перешкоджають розвитку ЕІ підлітків;
- *уточнено* вікові норми розвитку ЕІ в підлітковому віці;
- *поглиблено* уявлення про динаміку розвитку компонентів ЕІ та про статеві відмінності у розвитку компонентів ЕІ в підлітковому віці;
- *розроблено* програму розвитку ЕІ підлітків, що передбачає роботу із дітьми та оптимізацію сімейних стосунків шляхом групової взаємодії з їхніми батьками;
- *адаптовано* опитувальник MSCEIT V2.0 для використання на вибірці підлітків.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані у розробці програм розвитку ЕІ шляхом оптимізації дитячо-батьківських стосунків, гармонійного розвитку підлітків у сім'ї, профілактики дисгармонійних сімейних стосунків; а також при викладанні дисциплін «Вікова психологія», «Соціальна психологія», «Психологія сім'ї» для студентів, що навчаються за спеціальністю «Психологія».

Результати дослідження **впроваджено** в роботу практичних психологів освітніх закладів міста Києва: СЗШ № 104 ім. О. Ольжича (довідка № 57 від 3 жовтня 2016 року); ШДС «Перлина» (довідка № 79 від 3 жовтня 2017 року); ДНЗ № 563 (довідка №90 від 4 жовтня 2017 року); ДНЗ № 482 «Витоки» (довідка № 164 від 9 жовтня 2017 року); ЗНЗ № 243 (довідка № 218 від 17 жовтня 2017 року).

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечується репрезентативністю вибірки, теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень, використанням надійних і валідних діагностичних методик, застосуванням коректно дібраних методів математично-статистичної обробки даних.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження доповідалися на конференціях: XI Науковій міждисциплінарній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна» (Київ, 2013); XV Міжнародній конференції молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження» (Київ, 2013, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції: «Новітні тенденції сучасної педагогіки та психології» (Київ, 2014); Міжнародно-практичній конференції «Психологія та педагогіка сучасності: проблеми та стан розвитку науки і практики в Україні» (Львів, 2014); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка та психологія

сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (Одеса, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування» (Львів, 2015).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дослідження опубліковані в 16 наукових працях, серед яких 5 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України, 2 статті у фахових виданнях, включених до наукометричного переліку, 1 стаття в іншому науковому виданні, 8 тез наукових доповідей у збірках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що містить 190 найменувань (із них 37 – іноземною мовою). Основний зміст дисертації викладено на 175 сторінках. Робота містить 39 таблиць (на 16 сторінках), 9 рисунків (на 4 сторінках) та додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет, сформульовано мету та завдання дослідження; висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, теоретико-методологічну основу дослідження та застосовані методи; наведено дані про апробацію та впровадження результатів, публікації та структуру роботи.

У першому розділі – **«Теоретико-методологічний аналіз проблеми розвитку емоційного інтелекту підлітків»** – розкрито теоретичні підходи щодо визначення поняття ЕІ в зарубіжній та вітчизняній психології, проаналізовано особливості його розвитку в підлітковому віці, описано роль сім'ї як чинника розвитку ЕІ у підлітків.

Поняття ЕІ вперше використано у працях Г. Гарднера, Б. Лейнера, Д. Гоулмана. У дослідженнях П. Селовея і Дж. Меєра встановлено, що вплив емоційних явищ на пізнання регулюється і опосередковується особистістю. Йдеться про наявність деякого комплексу індивідуальних здібностей або рис, який зумовлює міру впливу (конструктивного чи деструктивного) на емоційні явища у поведінці людини.

Аналіз праць представників зарубіжної психології свідчить, що розроблено чимало моделей ЕІ: емоційно-інтелектуальних здібностей (Д. Карузо, Дж. Меєр, П. Селовея), змішані (Р. Бар-Он, Д. Гоулман тощо). Встановлено взаємозв'язки з особистісними рисами та з можливостями розвитку ЕІ (Р. Бояцис, Дж. Мет'юз, М. Зайднер, Р. Д. Робертс та ін.).

ЕІ трактують як розумність і припускають, що цей феномен правомірно відносити до когнітивної сфери особистості. У ньому розмежовують зовнішнє і внутрішнє як компоненти психічного, де інтелектуальна складова ЕІ розглядається як внутрішнє, а емоційна – як зовнішнє. Виокремлюючи одну з найважливіших функцій інтелекту – адаптивну, вчені зазначають, що наявність високого рівня ЕІ надає перевагу в орієнтації та активності в житті (Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига).

У дослідженні структури соціальних здібностей особистості дослідники виокремлюють складову емоційного потенціалу, що містить атракцію, емпатію, емоційну ідентифікацію, формування соціально продуктивних установок особистості, приязного ставлення до людей. Окреслено загальну схему розвитку соціально-емоційного потенціалу в онтогенезі залежно від віку дитини (О. І. Власова).

Емоційна сфера також вивчається в онтогенезі, зокрема, у підлітковому віці. Дослідники підліткового віку вказують на ряд специфічних особливостей. Зокрема, з розвитком емоційно-вольової сфери особистості пов'язані: виникнення рефлексії (що веде до розвитку самоаналізу), поява особливого інтересу до своїх переживань, незадоволеність зовнішнім світом, переживання почуття винятковості, прагнення до самоствердження, протиставлення себе оточуючим, збільшення кількості конфліктів з ними (І. С. Булах, Е. Еріксон, В. Ф. Моргун, К. В. Сєдих та ін.).

Цей період супроводжується емоційною нестабільністю, швидкою втомлюваністю і зниженням шкільної успішності. Недостатня допомога від дорослих у період формування в підлітків світоглядних установок може призвести до тяжких особистісних криз: втрати смислу життя, метафізичної інтоксикації (за А. Є. Лічком). Значну роль у формуванні особистісних порушень традиційно відводиться помилкам у сімейному вихованні (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Москаленко, М. І. Буянов та ін.).

У дослідженнях йдеться про гендерні відмінності у вираженості компонентів ЕІ у підлітків: хлопці загалом характеризуються нижчим рівнем ЕІ порівняно з дівчатами. У дівчат загальний рівень ЕІ пов'язаний, першою чергою, з когнітивними процесами розуміння і осмислення емоцій, а в хлопців – більшою мірою з якістю міжособистісних зв'язків (О. О. Александров, І. М. Андрєєва, Ю. В. Давидова).

Вважається, що підлітковий вік є сензитивним до впливів середовища (Л. І. Божович, М. М. Заброцький, І. Ю. Кулагіна та ін.), оскільки саме в цей період активно формується особистість як суб'єкт. Особливе місце у цьому процесі посідає вплив сімейного середовища на розвиток дитини.

Структура внутрішньосімейних стосунків містить зв'язки між членами сім'ї, які утворюються як по вертикалі (між поколіннями), так і по горизонталі (серед одного покоління). У сучасній нуклеарній сім'ї основними є стосунки між подружжям (подружні стосунки), стосунки між батьками і дітьми. При цьому виокремлюють дві їх складові: ставлення батьків до дітей (батьківське ставлення) і ставлення дітей до батьків (дитячо-батьківські стосунки) (Дж. Бредшоу, П. К. Кериг, О. С. Кочарян, Т. М. Титаренко та ін.).

Незважаючи на велику кількість досліджень, в яких сімейні стосунки та їх вплив на різні аспекти розвитку дитини переважно розглядаються у підсистемі «батьки – дитина», недостатньо з'ясованим лишається зворотній контекст типу «діти-батьки». Зазначені підсистеми цілісно в емпіричних дослідженнях практично не аналізуються.

У другому розділі – **«Методичне забезпечення дослідження емоційного інтелекту підлітків та сімейних стосунків як чинника його розвитку»** –

здійснено опис організації дослідження та вибірки, обґрунтовано методи та методики його проведення.

Незважаючи на суперечності, які наявні в моделях ЕІ, дослідники виокремлюють щонайменше такі його компоненти: емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, емпатія, розпізнавання емоцій інших людей. Враховуючи їх, у роботі використано тестові завдання в поєднанні з самооцінними опитувальниками чи оцінкою інших людей та відібрано методики для дослідження ЕІ підлітків.

Теоретичний аналіз свідчить, що структура сімейних стосунків визначає особливості їх існування у підсистемі «діти-батьки». Йдеться про те, що в сучасній нуклеарній сім'ї в якості основних є стосунки між подружжям та між батьками і дітьми, які містять емоційний, когнітивний та поведінковий аспекти сімейних відносин.

З'ясування особливостей сімейних стосунків ґрунтується на аналізі: а) батьківського ставлення до дитини (Методика дослідження взаємодії «батько–дитина» І. М. Марковської (варіант для батьків); питальник «Аналіз сімейних стосунків» (АСВ) (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс); ставлення дитини до батьків (Методика дослідження взаємодії «батько–дитина» І. М. Марковської (варіант для підлітків); задоволеності подружжя своїми стосунками (опитувальник «Аналіз сімейних стосунків» (АСВ) (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс) та шлюбом (В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко).

Враховуючи те, що ЕІ трактують у різних контекстах (як особистісна риса і як складова когнітивного інтелекту), використано тест MSCEIT V2.0 (адаптація І. І. Ветрова, О. О. Сергієнко) для визначення рівня ЕІ та самооцінну методику «Опитувальник емоційного інтелекту» (ОЕІ) К. Барчард.

Відповідно до мети та завдань дослідження окреслено основні етапи. На першому (2013-2014 р.) – вивчено наукову літературу з проблематики та розроблено теоретико-методологічні засади емпіричного дослідження; на другому (2014-2015 р.) – дібрано методи та методики дослідження, проведено пілотажне дослідження та здійснено перевірку надійності та валідності тестової методики (опитувальник MSCEIT V2.0); на третьому (2014-2015 р.) – констатувальному етапі виявлено особливості ЕІ у підлітків залежно від характеру сімейних стосунків, та проведено кількісний і якісний аналізи результатів; на четвертому (2015-2016 р.) – розроблено та описано програму розвитку ЕІ підлітків. Здійснено апробацію програми та перевірено її ефективність.

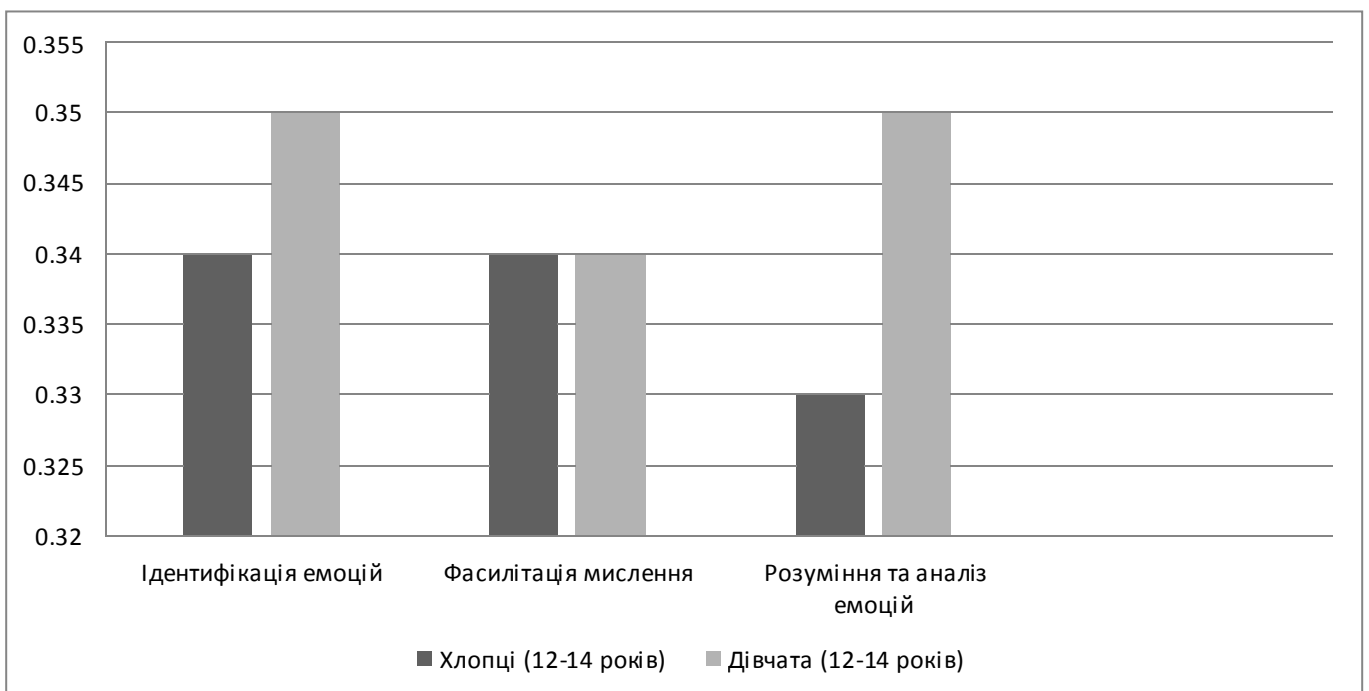
Усього у дослідженні взяли участь 344 особи, з них 180 – підлітки, 164 – їхні батьки. Досліджувані підлітки навчаються в загальноосвітньому закладі (ЗНЗ № 104, ЗНЗ № 243 міста Києва). Їх родини є соціально благополучними, діти не мають порушень психічного розвитку. Для впровадження розробленої програми для підлітків (з метою розвитку ЕІ) та для їхніх батьків (з метою підвищення рефлексії дитячо-батьківських стосунків) формувалися групи за принципом добровільної участі. До групи підлітків увійшли діти із різними показниками розвитку ЕІ: експериментальна (25 осіб, з них 13 дівчат, 12 хлопців) та контрольна (12 осіб)

групи. Програма тренінгу розрахована на 28 годин – 14 занять по 2 години. Групи батьків формувалися на умовах добровільної участі, проте, в подальшому, аналізувалися лише емпіричні дані тих батьків, чії діти увійшли до експериментальної та контрольної груп вибірки. На цьому етапі роботи взяли участь 22 батьків (з них 18 – матері, 4 - батьки). Робота з батьками тривала 17 годин, з них 6 годин активної групової взаємодії (3 заняття по 2 години), 5 годин консультативної роботи та 6 годин інформативної роботи (3 лекторії).

Третій розділ – «Емпіричне дослідження емоційного інтелекту підлітків та сімейних стосунків як чинника його розвитку» – містить аналіз результатів емпіричного дослідження щодо впливу сім'ї на розвиток ЕІ в підлітковому віці. Представлено опис програми розвитку ЕІ, що передбачала роботу як з підлітками, так і з їхніми батьками.

Результати дослідження свідчать про те, що протягом підліткового періоду ЕІ набуває певних змін: розвивається фасилітація мислення, позитивна експресія та увага до емоцій, підліток здебільшого намагається не приймати рішень на основі емоцій.

У ході дослідження виявлено статеві відмінності в розвитку ЕІ за тестом MSCEIT V2.0 і за OEI.

Рис. 1 Статеві відмінності в розвитку компонентів ЕІ

На рисунку 1 відображено тенденцію переважання двох показників ЕІ у дівчат порівняно з хлопцями. За шкалою «прийняття рішень на основі емоцій» середні значення в досліджуваних є вищими, ніж за всіма іншими шкалами. Це можна пояснити соціальною установкою на те, що в діях потрібно керуватися розумом, а не емоціями. У дівчат вищі показники за компонентами «позитивна експресія» (2,12, у хлопців -0,56), «негативна експресія» (1,35, у хлопців 0,10), «увага до емоцій» (0,29,

у хлопців -0,10), «співпереживання радості» (1,94, у хлопців 1,66) та «прийняття рішень на основі емоцій» (2,29, у хлопців 2,17). Водночас, у хлопців показники за більшістю шкал нижчі, ніж у дівчат, окрім «співпереживання нещастю» (-0,67, у дівчат -0,88) та «емпатії» (1,95, у дівчат 1,71).

Варто зазначити, що за шкалами методики встановлено достовірні кореляції з особистісними змінними. Екстраверсія пов'язана з позитивними, а нейротизм – з негативними емоціями. За обома шкалами вищі показники мають дівчата. Показник співпереживання нещастю є достатньо низьким як у хлопців, так і в дівчат. Це свідчить про те, що ця якість у підлітків є недостатньо розвиненою і їм складніше виявити співчуття в проблемних ситуаціях.

У ході дослідження встановлено, що більшість (67%) досліджуваних подружніх пар задоволені своїми шлюбними стосунками, які є стабільними, благополучними, не мають хронічних конфліктів у подружній взаємодії. Частка пар, які високо оцінили якість свого шлюбу, статистично вища, ніж частка пар, посередньо задоволених (3,122; $p \leq 0,01$) або ж незадоволених (3,284; $p \leq 0,01$) своїм шлюбом.

Отримані результати свідчать, що батьки та підлітки по-різному сприймають виховну ситуацію у сім'ї та особливості ставлення батьків до себе. Зокрема, виявилось, що досліджувані матері приймають особистісні риси та поведінкові прояви своїх дітей, що є важливою умовою сприятливого розвитку дитини, її самооцінки. Вони оцінюють себе як достатньо (але не занадто) строгими, такими, які контролюють та опікують. Також вважають себе досить авторитетними у впливі на дитину, її думки та вчинки.

У групі досліджуваних батьків виявлено подібні тенденції, зокрема, узгодженість в оцінках та суб'єктивному сприйнятті своїх стосунків із дітьми серед обох груп батьків. Так, батьки, як і матері, відмічають високий рівень прийняття дитини, її рис особистості та поведінки.

Також з'ясовано особливості оцінювання своїх стосунків з батьками самими підлітками. Виявлено високий рівень близькості, послідовності та задоволеності стосунками з матір'ю. Це загалом свідчить про те, що згідно з суб'єктивною думкою підлітків, вони оцінюють стосунки з матір'ю як досить близькі, стабільні та з високим рівнем загальної задоволеності стосунками.

Підлітки сприймають свою матір як досить контролюючу (17,10), нав'язливу (15,32) та обмежуючу (17,10), авторитетну та впливову (17,29); водночас як здатну до співпраці (16,58) та навіть згоди (15,27) і не надто суворо (11,21). Такі показники, з одного боку, відображають тенденції, які характерні для взаємин підлітків з батьками (контроль, авторитетність). З іншого ж боку, стосунки можуть стати кращими, оскільки наявна здатність до співпраці та згоди.

На відміну від стосунків з матір'ю, підлітки сприймають батька як контролюючого (16,88), суворого (13,94) та авторитетного (19,31). Він дуже стабільний у своїх вимогах, ставленні до дитини та використанні санкцій. Такі батьки мають вплив на дитину, їхні думки, вчинки та дії є авторитетними для неї.

Показники авторитетності та суворості в батьків вищі, ніж у матерів, що своєю чергою, підкреслює специфіку впливу батька у вихованні підлітків.

Також встановлено, що існує різниця між середніми значеннями за деякими шкалами, як за оцінкою підлітків, так і за оцінкою самих батьків. Батьки (мати та батько) значуще недооцінюють ($p \leq 0,01$) рівень співпраці, згоди та послідовності у своїй поведінці з дитиною. Мати нижче оцінює емоційну близькість ($p \leq 0,05$), мати та батько – загальний рівень задоволеності стосунками з підлітком ($p \leq 0,01$; $p \leq 0,05$); рівень послідовності є значуще вищим за оцінкою підлітків, а не батьків ($p \leq 0,01$), показники вимогливості, строгості, контролю є вищими за оцінкою дитини ($p \leq 0,01$; $p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$).

Аналізуючи отримані результати, можна стверджувати, що батьки підлітків використовують змішаний тип сімейного виховання. Вираженість емоційного компоненту батьківського ставлення свідчить про прийняття підлітка, емоційну близькість з ним та прагнення батьків до співпраці. Також вираженим є поведінковий компонент, що відображається у високому контролі батьків за поведінкою підлітка, прагненням до досягнення згоди у взаєминах з ним, використанням послідовних методів контролю поведінки та виховання дитини. На когнітивному рівні простежується високий рівень задоволеності стосунками підлітків з обома батьками та рівнем авторитетності обох батьків при заниженій оцінці цих параметрів самими батьками.

Підлітки по-різному сприймають ставлення і стиль виховання матері та батька. Мати сприймається підлітками менш строгою порівняно з батьком, з нижчим рівнем жорсткості правил, з високим прийняттям та задоволеністю стосунками. Батько сприймається послідовним у своїх виховних прийомах; впевненим у вірності прийнятої стратегії виховання; з прагненням контролювати події, пов'язані з сім'єю; домінуючим, вимогливим та строгим; таким, що жорстко притримується правил, встановлених у взаємостосунках з дитиною.

Результати кореляційного аналізу між оцінкою підлітком дитячо-батьківських стосунків та показниками емоційного інтелекту підлітків представлено у таблиці 1.

Дані, що містяться в таблиці 1, свідчать, що з позитивною експресією та прийняттям рішення на основі емоцій безпосередньо пов'язані відчуття та усвідомлення дитиною емоційної близькості з батьками (0,81**), (0,62**), її повним прийняттям ними (0,50**), (0,71**). Адже, виражаючи емоції в сприятливому для цього середовищі, можна краще їх дослідити, а потім використати знання в прийнятті рішень. Це існує у формі етапів емоційної саморегуляції, які є досить важливими для подальшого розвитку підлітка.

На формування негативної експресії найбільшою мірою впливають: а) ступінь прийняття та емоційної близькості з батьками, оскільки за сприятливих умов сімейного спілкування підліток навчається виражати позитивні емоції, а при несприятливих – негативні. Це часто супроводжується напруженістю та ворожістю у психологічному кліматі сім'ї; б) близькість батька, але відсутність співпраці з ним та авторитетність матері при наявності співпраці з нею. Можливо це пов'язане з

тим, що тісніша взаємодія з матір'ю сприяє вираженню емоцій в цілому, оскільки саме вони є емоційнішими та мають статистично вищий, ніж у батьків, рівень EI.

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки між показниками емоційного інтелекту підлітків та оцінкою ними дитячо-батьківських стосунків у сім'ї

Взаємодія дитина – мати	Показники емоційного інтелекту									
	Позитивна експресія	Негативна експресія	Увага до емоцій	Прийняття рішень на основі емоцій	Співпереживання радості	Співпереживання нещастя	Емпатія	Ідентифікація емоцій	Фасилітація мислення	Розуміння емоцій
Невимогливість – вимогливість				0,55**			0,35*	-0,29*		
М'якість – строгість					-0,78**					
Автономність – контроль									0,59**	
Емоційна дистанція – близькість	0,81**	0,62**								
Відторгнення – прийняття	0,50**	0,71**							0,65**	
Відсутність співпраці – співпраця		0,39**		-0,50**	0,60**		-0,44**			
Незгода – згода								0,31*		
Непоследовність – последовність										
Авторитетність батьків		0,43**	0,67**				0,31*	0,65**		
Задоволеність стосунками										

Примітка: значення коефіцієнтів кореляції значущі на рівні $t < 0,001^{**}$ та $T < 0,005^*$.

Отримані дані підтверджують, що у підсистемі ставлення до дитини батькам властиве загальне емоційне прийняття та емоційна близькість. Водночас, батьки проявляють авторитаризм (поведінковий аспект) та неадекватне сприймання дитини (когнітивний аспект), що призводить до суперечливого стилю батьківського ставлення та виховання: з одного боку, підлітка поважають та приймають, з іншого – апелюють до його незрілості, намагаються відгородити від труднощів, контролюють його соціальні досягнення та бояться невдач (табл. 1, 2).

Ефекти подібного впливу підтверджують значення коефіцієнтів кореляції, отримані між показниками вираженості стилів батьківського ставлення та компонентами ЕІ підлітків.

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між показниками емоційного інтелекту підлітків та оцінкою ними дитячо-батьківських стосунків у сім'ї

Взаємодія дитина – батько	Показники емоційного інтелекту									
	Позитивна експресія	Негативна експресія	Увага до емоцій	Прийняття рішень на основі емоцій	Співпереживання радості	Співпереживання нещастя	Емпатія	Ідентифікація емоцій	Фасилітація мислення	Розуміння емоцій
Невимогливість – вимогливість							0,40**			
М'якість – строгість								0,44*	0,25*	
Автономність – контроль			-0,33**							
Емоційна дистанція – близькість		0,49**	0,39**	0,47**				-0,56**		
Відторгнення – прийняття	0,61**	0,63**		0,53**			-0,35*	-0,42**		
Відсутність співпраці – співпраця		-0,37*								
Незгода – згода							0,34*		0,38*	
Непоследовність – последовність.			0,69**							
Авторитетність батьків			0,66*				0,51**			
Задоволеність стосунками				-0,33*						

Примітка: значення коефіцієнтів кореляції значущі на рівні $t < 0,001^{**}$ та $T < 0,005^{*}$.

Отже, повага до дитини, її схвалення та прийняття позитивно впливає на розвиток у неї здатності ідентифікувати, розуміти та адекватно виражати свої емоційні переживання, як позитивні, так і негативні.

Результати кластеризації методом К-середніх дозволили розподілити досліджуваних на три групи, які відповідають рівням ЕІ: 1) підлітки, в яких середній рівень сформованості ЕІ; 2) діти, які мають низькі показники; 3) підлітки з високим рівнем ЕІ. При проведенні факторного аналізу даних методом головних компонент

шляхом Varimax-обертання по кожній з виділених кластерних груп визначено те, як саме пов'язані показники ЕІ підлітків із особливостями стосунків у їхніх сім'ях. Встановлено 4 фактори, які пояснюють 64% загальної дисперсії даних: 1) «сприятливе сімейне середовище» (19 %); 2) «розуміння емоцій інших» (17 %); 3) «емоційне злиття» (15 %); 4) «очікування контролю» (13 %).

Компонентне навантаження факторів свідчить про те, що «сприятливе емоційне середовище» насамперед складається з елементів емоційної близькості матері (0,796), відчуття дитиною прийняття матір'ю (0,788) та задоволеності стосунками із нею (0,616), прийняття дитини обома батьками (0,771; 0,698), авторитетністю батька в очах дитини (0,588), уникненням емоційного підкорення (-0,563). Представлена полярність навантажень дозволяє говорити про зв'язок між здатністю підлітків задовольняти свої емоційні потреби та переважаючими сприятливими умовами сімейного середовища. «Розуміння емоцій інших» містить дескриптори рівня розвитку окремих компонентів ЕІ підлітків: емпатія (0,673), співпереживання нещастю (0,620), увага до емоцій (0,570), що виступають в єдності із прийняттям їх батьками (0,516), але, водночас, зниженим рівнем відчуття себе важливим та значущими у сім'ї (-0,519). «Емоційне злиття» містить дескриптори: прийняття дитини батьками (матір'ю – 0,687; батьком – 0,572), симбіотичний тип ставлення матері до дитини (0,584), близькість дитини з матір'ю (0,564) та відчуття її контролю (0,486), що свідчить про симбіоз з одним із батьків. «Очікування контролю» містить, водночас, здатність підлітків до позитивної експресії (0,622) та строгість батька в очах підлітків (0,611), його контроль (0,544) та згоду досліджуваних із матір'ю (0,496).

Разом з тим, ЕІ має особливості у підлітків кластерної групи із середнім рівнем показників. Його окремі компоненти – емпатія та співпереживання нещастю в них вищі, ніж в іншій частині вибірки. ЕІ розвивається за якимось одним з компонентів, оскільки інші є менш розвиненими.

Подібні особливості безпосередньо пов'язані із характером стосунків у їхніх сім'ях. Результати факторизації свідчать про наявність суперечностей: при загальному позитивному ставленні членів сім'ї один до одного і до дитини зокрема, існують розбіжності в оцінці цих стосунків батьками, з одного боку, та підлітками – з іншого. Батьки схильні до переоцінки своєї емоційної близькості із дитиною порівняно із такою ж оцінкою дітьми.

Аналіз матриці факторних навантажень за даними дослідження підлітків із низьким рівнем розвитку ЕІ свідчить про меншу кількість взаємозв'язків між показниками ЕІ та характером стосунків у їхніх сім'ях. З усім тим, окреслено три фактори, які описують 72 % загальної дисперсії: 1) «блокування емоцій» (47%); 2) «відсутність довіри у стосунках» (14%); 3) «тип сімейного виховання» (11%). «Блокування емоцій» пов'язане зі здатністю розрізняти емоції (0,678), співпереживати нещастю інших (0,788), але складністю виражати власні негативні переживання (-0,789), бажанням акцентувати увагу членів сім'ї на своїй особі (0,751), що виступають у поєднанні із оцінкою підлітками батьківської строгості (0,599) та материнського контролю (0,196). «Відсутність довіри у стосунках»

оцінена виключно підлітками. Йдеться про прийняття їх матір'ю (0,868), її строгість (0,422), визнання авторитету (0,766) та контролю батька (0,512) за відсутності відчуття близькості (-0,558) та згоди із ним (-0,288). «Тип сімейного виховання» містить найбільше показників EI: емпатію (0,664), здатність до позитивної експресії (0,573), загальну увагу підлітків до емоцій (0,554), які пов'язані із такими типами взаємин матері та дитини, як «симбіоз» (0,544) або ж «малий невдаха»; у сімейних стосунках підлітки цієї групи схильні до емоційного підкорення (0,725).

Аналіз змісту факторів свідчить про наявність комплексу суттєвих взаємозв'язків між розумінням, проявом і управлінням власними емоціями та особливим характером сімейних стосунків у кластерній групі досліджуваних підлітків із високим рівнем розвитку EI. Виокремлені чотири фактори розкривають 59 %: «ефективна взаємодія» (21%); «варіативність емоційних проявів» (18%); «позиція Я у сім'ї» (12%); «реципрокність стосунків» (8%). «Ефективна взаємодія» містить показники: увага та розуміння емоцій (0,587; 0,664) прийняття матір'ю (0,725; 0,442), а також співпраця та згода із батьком за оцінкою дитини (0,554; 0,544). «Варіативність емоційних проявів» містить показники складових: позитивна експресія (0,868), ідентифікація емоцій (0,766), емпатія (0,558) та негативна експресія (0,535). «Позиція Я у сім'ї» – окрім переважаючого типу материнського ставлення – гіперсоціалізації (0,862), містить позицію влади та відповідальності у сім'ї (0,535) та відчуття своєї значущості та важливості у ній (0,585). «Реципрокність стосунків» (8%) відображає взаємні оцінки дітей та батьків, зокрема, близькості (0,841) та контролю (0,604) при загальному сприятливому сімейному середовищі, за якого потреби підлітка задовольняються (0,573).

Особливістю розвитку EI досліджуваних цього кластеру є те, що в них більшою мірою сформовані навички коректного прояву своїх емоційних переживань та станів (як позитивних, так і негативних) порівняно із досліджуваними попередніх двох груп. Цьому сприяють відповідні умови сімейного виховання та характер міжособистісних стосунків у їхніх сім'ях: окрім виявленого і в першому кластері загального емоційного прийняття батьками, також констатація підлітками співробітництва, узгодженості з ними, особливо із батьком.

Досліджувані з цього кластеру не відчувають неповноцінності в сім'ї і можуть сперечатися з батьками та виявляти свої почуття. Сім'я дає можливість підлітку захищати свої межі, відчуті їх, при цьому не вдаючись до дезадаптивної поведінки. Сім'я не відштовхує емоції підлітка, незважаючи на його поведінку, і в нього залишається відчуття емоційного зв'язку з батьками.

Таким чином, можна стверджувати, що особливості сімейних стосунків підлітка мають значний вплив на розвиток у нього більшості компонентів EI. Ці особливості було враховано при розробці та впровадженні формульованого етапу дослідження.

Створена програма розвитку EI підлітків містить такі форми роботи: а) психологічні лекторії для батьків (спрямовані на розуміння, оцінку, корекцію взаємин, організацію комунікації в родині); б) консультування (з питань виховання та емоційної обізнаності, побудоване за принципами сімейного консультування); в)

тренінгова робота (у групах підлітків – спрямована на розвиток ЕІ та у групі батьків – на підвищення рефлексії дитячо-батьківських стосунків).

Структура програми містить декілька блоків: а) діагностичний – визначення емоційної близькості між батьками та підлітками; б) розвивальний – актуалізація здібностей до розуміння та управління емоційними станами; в) закріплювальний – повторення отриманого досвіду, підбиття підсумків, рефлексія. Групова робота для батьків містить вправи, спрямовані на рефлексію, корекцію ставлення до підлітка тощо.

Після проведення описаних вище заходів із підлітками та їхніми батьками здійснювалося порівняння результатів до та після впровадження програми розвитку ЕІ за допомогою непараметричного методу порівняння незалежних вибірок – U - критерію Манна-Уїтні. Також встановлено відмінності між експериментальною та контрольною групами.

У підлітків експериментальної групи відбулося підвищення показників за усіма шкалами методики MSCEIT V2.0. Зокрема, розвиток навичок співпереживання радості та нещастю існує на рівні позитивної тенденції. Водночас, вдосконалення вмій вербалізації та демонстрації своїх негативних та позитивних переживань, прийняття рішення при відповідній оцінці своїх переживань, загалом здатність співпереживати іншим, – отримали статистичне підтвердження.

Дослідження сімейних стосунків, зокрема, підсистеми «дитячо-батьківських» стосунків, здійснювалося за методикою І. М. Марковської (дитячий та батьківський варіанти) (табл. 3).

Таблиця 3

Показники батьківського ставлення в обох групах досліджуваних за оцінками підлітків та їхніх батьків (середні значення)

Шкали	Експериментальна група				Контрольна група			
	Підлітки		Батьки (мати)		Підлітки		Батьки (мати)	
	До	Після	До	Після	До	Після	До	Після
Невимогливість – вимогливість	14,68	15,20	13,89	14,11	14,75	15,10	13,66	13,65
М'якість – строгість	14,21	14,62	14,46	15,10	14,10	14,34	14,56	14,63
Автономність – контроль	16,15	16,67	17,79	17,98	16,22	16,78	17,32	17,27
Емоційна дистанція – близькість	14,37	16,48*	15,13	17,10*	14,40	14,56	17,10	17,12
Відторгнення – прийняття	17,81	18,21	15,87	16,46*	17,47	17,60	16,32	16,50
Відсутність співпраці – співпраця	14,45	15,23	15,42	16,69*	14,19	14,44	15,87	15,65
Відсутність згоди – згода	15,10	15,23	14,33	14,56	14,38	14,54	13,89	14,25
Непоследовність – последовність	14,69	15,10	15,12	16,98**	14,39	14,78	16,01	16,24

Авторитетність батька	16,76	17,12	15,68	15,98	16,37	16,33	16,13	16,22
Задоволеність стосунками	15,58	16,23	16,12	17,10*	16,22	16,20	17,20	17,14

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$

Дані, наведені у таблиці 3, свідчать про наявність значущих змін лише у тих системах сімейних стосунків, у які здійснювалась інтервенція. Зокрема, підлітками відзначено підвищення рівня емоційного прийняття своїми батьками (16,48*) та прагнення дітей до співпраці із ними (15,23). Водночас, матері зазначили, що їхні стосунки з дітьми стали ближчими на емоційному рівні (17,10*); вони намагаються бути послідовнішими та постійнішими у своїх вимогах до них (16,98**), будувати стосунки на засадах рівності та партнерства (16,69*); значуще зріс показник загального прийняття дитини (16,46*).

Загалом проведена робота дозволила зафіксувати зрушення на емоційному та поведінковому рівнях сімейних стосунків, проте не охопила когнітивної їх складової. Можливо, такий ефект зумовлений недостатньою тривалістю програми, взаємодії як з підлітками, так і з їхніми батьками, особливо тієї частини програми (для підлітків), яка присвячена проблемним аспектам взаємодії та побудови ефективної системи стосунків зі значущими оточуючими. З огляду на це, можна припустити, що зафіксовані зміни за відсутності довгострокового співробітництва та психологічного супроводу матимуть короткотривалий ефект.

Отже, запропонована програма сприяє розвитку ЕІ підлітків та соціально-психологічній рефлексії емоційних переживань підлітками та їхніми батьками, що виявляється в усвідомленому їх перетворенні та вираженні у поведінковій сфері дитячо-батьківських стосунків.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено узагальнення теоретичних та емпіричних результатів дослідження сімейних стосунків як чинника розвитку ЕІ підлітків, що дало змогу дійти таких висновків.

1. У сучасній науці ЕІ трактується як здібність і як особистісна характеристика людини водночас; як здатність спостерігати власні емоції і емоції інших людей, розрізняти їх та використовувати для вирішення проблем та регулювання поведінки. ЕІ має психологічні особливості становлення у підлітковому віці і особливо важливий для формування соціально активної особистості.

2. Встановлено зв'язок між характеристиками сімейних стосунків та розвитком ЕІ у підлітків. У досліджуваних подружніх пар, які задоволені своїми шлюбними стосунками, чоловіки більш схильні до високих оцінок своїх подружніх стосунків порівняно з жінками. Задоволеність шлюбом у жінок і чоловіків пов'язана з підвищеним рівнем емпатії та увагою до емоцій дітей. Підлітки схильні недооцінювати емоційну включеність та загальне прийняття своєї особистості і поведінки саме батьком. Доведено, що у підсистемі ставлення до дитини у досліджуваних батьків переважає загальне емоційне прийняття та емоційна

близькість. Водночас, батьки проявляють авторитаризм (поведінковий аспект) та неадекватне сприймання дитини (когнітивний аспект), що призводить до суперечливого стилю батьківського ставлення та виховання. В цілому, повага до дитини, її схвалення та прийняття позитивно впливають на розвиток у неї здатності ідентифікувати, розуміти та коректно виражати свої емоційні переживання.

3. Рівні розвитку ЕІ підлітків пов'язані зі специфічними характеристиками сімейних стосунків. Зокрема, підлітки з низьким рівнем ЕІ здатні зчитувати переживання інших, проте відчувають труднощі у вербалізації та демонстрації власних емоцій; у них недостатньо розвинені навички негативної експресії, які б дозволили їм повідомити іншим про свої переживання; у більшості випадків рівень самооцінки є завищеним, що пов'язано із прагненням привернути до себе увагу батьків. У ситуації сімейного конфлікту підліток бере участь у ньому в коаліції з кимось з батьків (зазвичай, з матір'ю) проти іншого члена родини. У сім'ях цих підлітків батьки надто тиснуть на дитину і намагаються контролювати її почуття і погляди, або втягують у власні конфлікти з іншим членом подружжя.

У підлітків із середнім рівнем розвитку ЕІ він розвивається за якимось одним із компонентів, оскільки інші розвинені недостатньо. В їхніх сім'ях батьки схильні до переоцінки своєї емоційної близькості з дитиною порівняно з такою ж оцінкою дітьми; наявні симбіотичні стосунки з одним із батьків (переважно із матір'ю) та очікуванням контролю з боку батька. З огляду на це, підлітки ідентифікують емоції, розрізняють їх, але зазвичай з емоціями одного з батьків.

У підлітків із високим рівнем розвитку ЕІ більшою мірою сформовані навички коректного прояву емоційних переживань (позитивних і негативних). Цьому сприяє характер міжособистісних стосунків у їхніх сім'ях: загальне емоційне прийняття батьками, співробітництво, узгодженість із ними, особливо із батьком. Такі підлітки не відчувають неповноцінності в сім'ї, можуть сперечатися з батьками та виявляти свої почуття.

4. Здійснений аналіз емпіричних даних дозволив визначити характеристики сімейних стосунків, які є чинниками розвитку ЕІ підлітків. Сім'ї, стосунки в яких є фасилітуючими для розвитку ЕІ, є емоційно диференційованими і характеризуються високими загальними показниками сімейного благополуччя, узгодженості дитини з батьками, прийняття і узгодженості дитини з матір'ю, емоційної близькості, співпраці та узгодженості з батьком, а показники емоційного прийняття матір'ю та батьком дитини визначають достатній рівень ЕІ підлітків. Формування ЕІ високого рівня можливе здебільшого за умови емоційного прийняття батьками, емоційної близькості і згоди з ними.

У сім'ях з ознаками емоційної недиференційованості, характерний низький рівень загального сімейного благополуччя, прийняття і узгодженості дитини з батьками, з одночасно високим рівнем суворості і контролю (за оцінками підлітків), що супроводжується низьким рівнем розвитку компонентів ЕІ підлітків. У диференційованих сім'ях батьки не тільки формально контролюють, але мають емоційний контакт, їхні стосунки є більш гнучкими.

З'ясовано, що більш значущою фігурою для формування ЕІ підлітка є батько:

його авторитет є важливим в усіх групах, але емоційно тепліші стосунки між ним і підлітком виявлено саме в останній групі. Водночас, стосунки з матір'ю не вимагають високого рівня ЕІ (в усіх групах зустрічаються показники емоційного прийняття та близькості з боку матері).

5. Запропонована програма з оптимізації розвитку ЕІ підлітків та їхніх стосунків у сім'ї дала позитивну динаміку показників ЕІ та характеру сімейних стосунків в експериментальній групі. Насамперед, відбулися зрушення в емоційній та поведінковій сферах сімейних стосунків.

Проведене дослідження повною мірою не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективою подальших досліджень може бути з'ясування особливостей розвитку ЕІ у різні вікові періоди; розробка та впровадження програм розвитку складових ЕІ, гармонійних стосунків шляхом групової сімейної взаємодії, більш глибоке та всебічне вивчення ЕІ хлопців, дівчат-підлітків та його зв'язку з різними підсистемами сімейних стосунків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Іванова Є. О. Розвиток і психодіагностика емоційного інтелекту в підлітковому віці / Є. О. Іванова // Актуальні проблеми соціології, психології і педагогіки: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – № 1 (22) 2014. – С. 97–103.

2. Іванова Є. О. Особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці в зв'язку з адаптаційними розладами / Є. О. Іванова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К., 2014. – Том 11. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 11, Ч. 1. – С. 326–333.

3. Іванова Є. О. Системні процеси сім'ї як чинник розвитку емоційного інтелекту підлітків / Є. О. Іванова // Актуальні проблеми соціології, психології і педагогіки: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – № 1 (26) 2015. – С. 57–66.

4. Іванова Є. О. Відображення сімейної ситуації як фактор розвитку емоційного інтелекту підлітка / Є. О. Іванова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Психологія 1 (3). – К., 2015. – С. 54–58.

5. Іванова Є. О. Чинники розвитку емоційного інтелекту в підлітків та психокорекційна робота щодо оптимізації його рівня / Є. О. Іванова // Актуальні проблеми соціології, психології і педагогіки: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – № 3 (28) 2015. – С. 18–26.

Статті в інших виданнях

6. Іванова Є. О. Емоційний інтелект людини як передумова сталого розвитку / Є. О. Іванова // Warsaw Management University Sustainable development – scientific debut 2013. – Warszawa, 2014. – С. 310–320.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних

7. Іванова Є. О. Суб'єктивне відчуття емоційної близькості як предиктор формування емоційного інтелекту підлітка / Є. О. Іванова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. 29. – С. 276–286.

8. Іванова Є. О. Психологічні умови розвитку емоційного інтелекту підлітків / Є. О. Іванова // Український психологічний журнал: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2017. – №2 (4). – С. 23–37.

Тези наукових доповідей

9. Бурдюг Є. О. Емоційний інтелект як індикатор проблем в спілкуванні підлітків / Є. О. Бурдюг // Зб. наук. праць XI Міжнародної наукової дисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна» (18–22 березня 2013 р., м. Київ, Україна) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Вип. XI, Ч. 2. – К.: Прінт-Сервіс, 2013. – С. 312–313.

10. Іванова Є. О. Особливості розвитку емоційного інтелекту як адаптаційного чинника в підлітковому віці / Є. О. Іванова // Зб. тез XV Міжнародної конференції молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження» (18–19 квітня 2013 р., м. Київ, Україна) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка / За ред. І. В. Данилюка, І. В. Ващенко. – Київ : ОВС, 2013. – С. 21–23.

11. Іванова Є. О. Адаптаційні розлади в підлітковому віці як наслідок порушень емоційного інтелекту / Є. О. Іванова // Зб. тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Новітні тенденції сучасної педагогіки та психології» (7–8 березня 2014 р., м. Київ, Україна). – Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2014. – С. 68–71.

12. Іванова Є. О. Рівень емоційного інтелекту підлітка як чинник адаптації в сучасному суспільстві / Є. О. Іванова // Зб. наук. праць XII Міжнародної наукової дисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна» (25–28 березня 2014 р., м. Київ, Україна) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Вип. XII, Ч. 1. – К.: Прінт-Сервіс, 2014. – С. 166–168.

13. Іванова Є. О. Особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці / Є. О. Іванова // Зб. тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Психологія та педагогіка сучасності: проблеми та стан розвитку науки і практики в Україні» (25–26 липня 2014 р., м. Львів, Україна). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. – С. 10–12.

14. Іванова Є. О. Відображення сімейної ситуації як фактор розвитку емоційного інтелекту підлітка / Є. О. Іванова // Зб. тез VI Міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація і ре соціалізація особистості в умовах

сучасного суспільства» (7–9 листопада 2014 р., м. Київ, Україна) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – С. 60–61.

15. Іванова Є. О. Чинники розвитку емоційного інтелекту в підлітків та психокорекційна робота щодо оптимізації його рівня / Є. О. Іванова // Зб. тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Психологія та педагогіка: сучасні методика та інновації, досвід практичного застосування» (23–24 жовтня 2015 р., м. Львів, Україна). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2015. – С. 7–9.

16. Іванова Є. О. Розвиток і психодіагностика емоційного інтелекту в підлітковому віці / Є. О. Іванова // Зб. тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (16–17 жовтня 2015 р., м. Одеса, Україна). – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2015. – С. 5–8.

АНОТАЦІЯ

Іванова Є. О. Сімейні стосунки як чинник розвитку емоційного інтелекту підлітків. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2017.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню сімейних стосунків як чинника розвитку ЕІ підлітків. У результаті теоретичного аналізу проблеми з'ясовано, що зміни в пізнавальній та емоційній сферах у підлітковому віці стимулюють динаміку розвитку ЕІ, що відбуваються під впливом міжособистісної взаємодії в батьківській сім'ї.

З урахуванням цього, розроблено програму дослідження ЕІ в підлітків, адаптовано методику для вимірювання ЕІ на вибірці українських підлітків; встановлено норми розвитку компонентів ЕІ в підлітковому віці. З'ясовано зв'язок між характеристиками сімейних стосунків та проявом ЕІ у підлітків. Виявлено, що повага до дитини, її схвалення та прийняття позитивно впливають на розвиток її здатності ідентифікувати, розуміти та адекватно виражати свої емоційні переживання. Визначено особливості сімейних стосунків, які функціонують в якості сприятливих або несприятливих чинників розвитку ЕІ підлітків, а саме: комунікація, самооцінка, норми сімейної системи, соціальні зв'язки, присутність в «тут і тепер», позиція дитини в сімейній системі тощо. Розроблено програму оптимізації розвитку ЕІ підлітків та їхніх стосунків у сім'ї.

Ключові слова: емоційний інтелект, підлітковий вік, сімейні стосунки, програма оптимізації розвитку ЕІ.

АННОТАЦИЯ

Иванова Е. О. Семейные отношения как фактор развития эмоционального интеллекта подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2017.

Диссертационное исследование посвящено изучению семейных отношений как фактора развития ЭИ подростков. В результате теоретического анализа проблемы установлено, что изменения в познавательной и эмоциональной сферах в подростковом возрасте, происходящие под влиянием межличностного взаимодействия в семье в процессе развития личности, стимулируют динамику развития ЭИ. В современной нуклеарной семье основными являются отношения между супругами (супружеские отношения), отношения между родителями и детьми, при этом можно выделить две составляющие подобных отношений: отношение родителей к детям и отношение детей к родителям. Выявлены особенности, присущие двум типам семей, характер воздействия которых можно разделить на благоприятный для развития ЭИ подростка и препятствующий его развитию (эмоционально дифференцированные и эмоционально недифференцированные семьи соответственно). Речь идет о таких параметрах: коммуникация, самооценка, нормы семейной системы, социальные связи, присутствие в «здесь и сейчас», позиция ребенка в семейной системе.

С учетом этого, разработана программа исследования ЭИ у подростков. Адаптирована методика для измерения ЭИ на выборке украинских подростков; установлены нормы развития компонентов ЭИ в подростковом возрасте. Подтверждено, что такие компоненты ЭИ как положительная экспрессия, внимание к эмоциям, фасилитация мышления, принятие решений на основе эмоций активно развиваются и приводят к психологическим новообразованиям именно в подростковом возрасте. Выявлено, что тенденция личности принимать решения на основе эмоций с возрастом становится слабее, подросток учится понимать и контролировать собственные эмоции, используя их не только в импульсивных поступках и реакциях, но и в мыслительной, аналитической деятельности. Половые различия в развитии ЭИ у подростков свидетельствуют, что у девочек ЭИ лучше развит в проявлениях положительной и негативной экспрессии, внимании к эмоциям и сопереживании несчастью.

Эмпирически исследована связь между характеристиками семейных отношений и проявлением ЭИ у подростков. Выявлено, что уважение к ребенку, его одобрение и принятие положительно влияют на развитие у него способности идентифицировать, понимать и адекватно выражать свои эмоциональные переживания. Подросткам с разным уровнем развития ЭИ свойственны специфические характеристики семейных отношений. Определено, что родительский контроль является необходимым условием для развития ЭИ подростка, однако этого недостаточно для его формирования на высоком уровне. Это возможно преимущественно при условии эмоционального принятия родителями ребенка, эмоциональной близости и согласия с ними.

Разработана программа оптимизации развития ЭИ подростков и их отношений в семье. Учитывая, что семейные отношения являются фактором развития ЭИ,

программа включала работу с подростками и их родителями. В частности, выявлено положительную динамику показателей ЭИ и характера семейных отношений в экспериментальной группе: совершенствование умения вербализации и демонстрации своих негативных и позитивных переживаний, принятие решений при соответствующей оценке своих переживаний и в целом способности сопереживать другим; повышение уровня эмоционального принятия своими родителями и их стремление к сотрудничеству с подростками; эффективная попытка матерей разделения ответственности в отношениях, признание ими (матерями) прав, возможностей и самостоятельных достижений ребенка; уменьшилось количество тех, кто чувствует себя незначительным и неважным в семье. Результаты апробации развивающей программы подтверждают развитие ЭИ подростков и социально-психологической рефлексии эмоциональных переживаний у подростков и их родителей, это проявляется в их осознанном преобразовании и выражении в поведенческой сфере.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, подростковый возраст, семейные отношения, программа оптимизации развития ЭИ.

SUMMARY

Ivanova E. O. The family relations as a factor of the development of emotional intelligence of adolescents. – The manuscript.

Dissertation for Candidate degree in Psychological Sciences on a specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv of the MES of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the study of family relationships as a factor in the development of EI teenagers. As a result of the theoretical analysis of the problem, it was found that changes in the cognitive and emotional spheres in adolescence stimulate the dynamics of the development of the EI, which occur under the influence of interpersonal interaction in the family in the process of personality development.

Taking into account this, a program for studying EI in adolescents has been developed, an approach has been adapted to measure EI in a sample of Ukrainian adolescents; the norms of development of components of EI in adolescence are established. The relationship between the characteristics of family relationships and the manifestation of EI in adolescents is empirically investigated. It was found that respect for the child, its approval and acceptance positively influence the development of its ability to identify, understand and adequately express their emotional experiences, and, not only positive, but also negative. It was found that groups of adolescents with different levels of development of EI, have specific characteristics of family relationships. The features of family relationships, which function as favorable or unfavorable factors of the development of EI of adolescents, are determined.

Key words: emotional intelligence, adolescence, family relationships, program for optimization of EI development.

